

Een voorstel tot kerkhervorming

<https://hdl.handle.net/1874/234782>

Dr. 1890. III. 2.
min 11242

40

Een Voorstel

TOT

KERKHERVORMING.

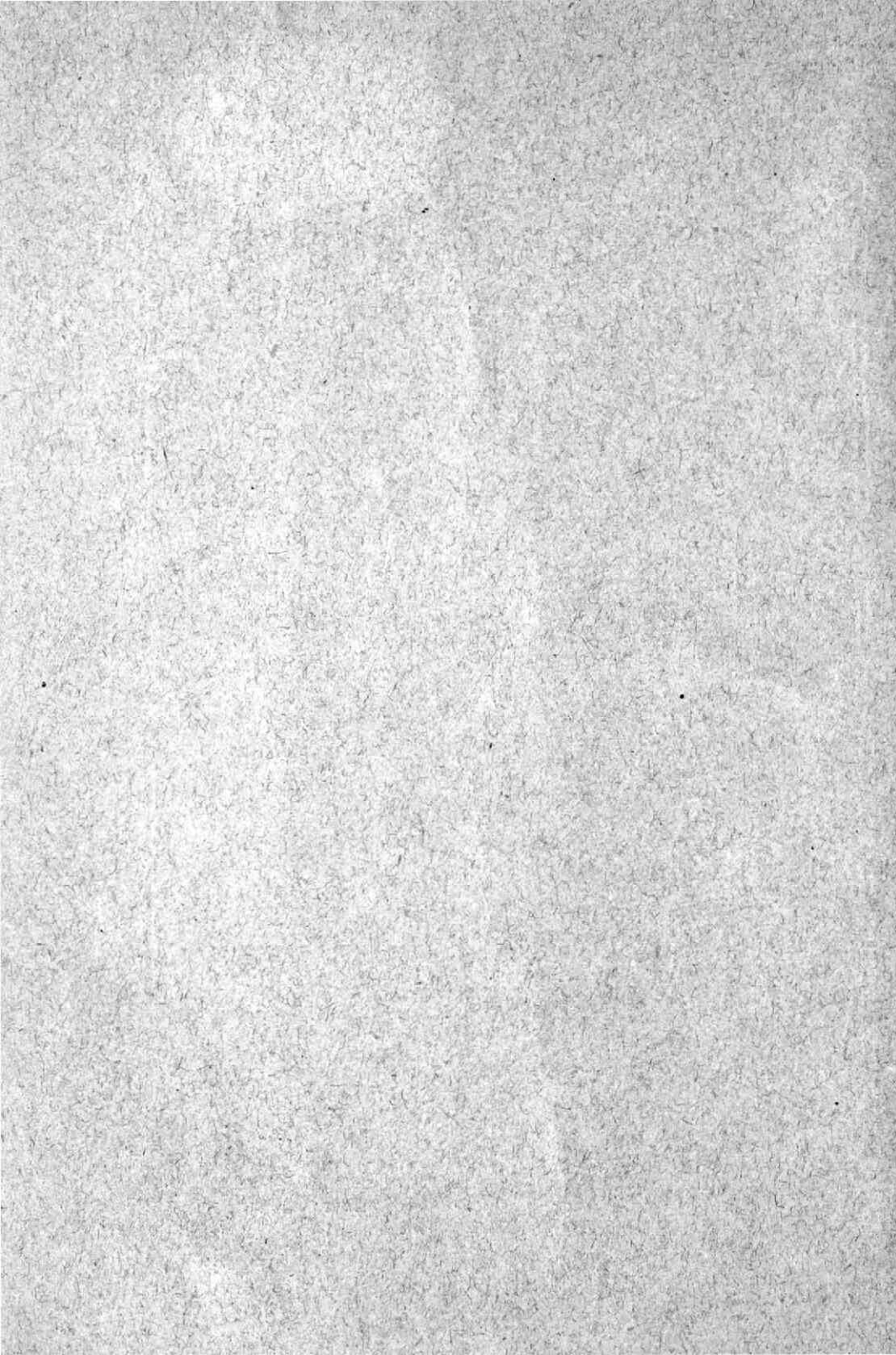
DOOR

Dr. H. THODEN VAN VELZEN.

ZUTPHEN.

W. C. WANSLEVEN.

Een Voorstel

TOT

KERKHERVORMING,

DOOR

Dr. H. THODEN VAN VELZEN.

ZUTPHEN.

W. C. WANSLEVEN.

Wie zijn oog richt op het naburige *België*, wordt onwillekeurig door weemoed bewogen. Binnen een vijftal jaren zal dat land Roomsch geworden zijn, want de geestelijkheid heeft de school in hare macht.

Na *België* veroverd te hebben, zal *Rome* alle moeite in het werk stellen, om ook ons land te overheerschen, gelijk het daarmede reeds druk bezig is.

Nu moge het hedendaagsche *Rome* in wetenschap, in zedelijkheid zeer verschillend zijn van het *Rome* uit den tijd der Hervorming, het moge in vereering van de kunst, in opoffering voor de „heilige zaak,” in regeeringsvorm, in opvoeding bovenal, naast veel verkeers veel goeds bezitten, in hoofdzaak blijft *Rome Rome*.

Wat in de middeleeuwen van ARISTOTELES gold, iste sol erat (hij was de zon), dit is nog de onveranderde meening van de Roomsche Kerk. De vereering van THOMAS AQUINA, den leerling van ARISTOTELES, de werken van een TONGIORGI en van een TILLMAN PESCH bewijzen zulks overvloedig, en daarmede druischt *Rome* tegen de wetenschap in, met name tegen de physiologie, de psychologie en de theologie (als wetenschap en niet als dogmatiek.)

Nog heden ten dage wordt evenals in de middeleeuwen het geestelijk wezen van den mensch als eene zijde van den mensch beschouwd, dat met zijn lichaam geheel één is, zoodat de strijd tusschen THOMAS AQUINA en GASSENDI nog thans herhaald zou kunnen worden.

Daardoor strijdt de physiologie der Roomsche Kerk met de onafhankelijke physiologie, die op grond van zeer vele waarnemingen leert, dat de groote hersenen het orgaan des geestes zijn.

Nog heden ten dage wordt door de Roomsche Kerk in navolging van ARISTOTELES geleerd, dat de geest een onstoffelijke eenheid is.

In dit opzicht gaat de Protestantsche Kerk meestal met haar mede. Onder onstoffelijk kan men zich echter niets denken. Het is eenvoudig de ontkenning van stof, en dewijl men, wanneer men een wezen ontkent, daarvan niets kan beweren, zoo wordt de zielkunde door die stelling zielonkuude. Men kan op dat standpunt den geest niet meer vergelijken met de verschijnselen, die op hem inwerken, en de wetenschap des geestes houdt op.

Ook wordt de Godheid nog altoos als eerste oorzaak en laatste doel beschouwd, juist zooals door ARISTOTELES en THOMAS AQUINA werd beweerd, en wordt zij dus tot de rubriek der verschijnselen verlaagd. Eerste en laatste zijn toch eigenlijk tijdsbepalingen, die wij aan de verschillende duren, die aan de wezens der wereld eigen zijn, ontleenen.

Zoo als de Roomsche Kerk in hare beoefening der geschiedenis tegenover de onafhankelijke beoefening dier wetenschap staat, zoo staat hare wijsbegeerte tegenover de wijsbegeerte, die met verschijnselen en feiten te rade gaat.

De sakramenten, de onfeilbaarheid en dogmata van de middeleeuwen gelden nog. Terwijl de eenige onfeilbaarheid wel deze zal zijn, dat de menschelijke meeningen in overeenstemming zijn met de juist gekende werken Gods, en 's menschen gezindheid met de Goddelijke deugd, die zich in hare werken toont, en dat woord onfeilbaarheid dus als een mis-

daad klinkt op de tong van een menschenkind, omdat de Goddelijke werken peilloos diep zijn, wordt het dogma der onfeilbaarheid aan den Paus toegekend.

Nog thans wordt MARIA als koningin des hemels en der aarde aanbeden. Zij regeert dus de meer dan honderd millioenen zonnen, zoowel als de biljoenen aethertrillingen en de millioenen luchtcellen, waarvan ons geestelijk leven afhankelijk is, zooals de physiologie en de psychologie leeren.

Nog thans zijn tal van kloosters symbolen van de aloude wereldverachting van *Rome*, die zich ook in de scheiding tusschen geestelijke en wereldlijke macht uitspreekt, alsof wereldverachting niet Godsverachting ware, alsof niet alle macht geestelijk ware, en hare uiting de wereld en het wereldsche was. En wie de meeningen van het hoofd der Roomsche Kerk over den brandstapel van GIORDANO BRUNO heeft leeren kennen, hij weet, dat nog de inquisitie niet vóór goed uit de Roomsche Kerk is geweken.

De gerechtigheid van *Rome* is nog niet grooter geworden, dan die van de Fariseeën en Schriftgeleerden.

Ja, *Rome* legt nog het dwangjuk van de menschenvergoeding, van het bijgeloof, van de wereldverachting en van de slavernij op zijne leden.

Welk denkend mensch slaakt niet ter wille van zijn dierbaar vaderland de zucht: mocht het zijne vrijheid bewaren!

Welnu, er is in ons Vaderland slechts ééne macht, die in staat is, om de heerschappij van *Rome* te keeren en op den duur te fnuiken, het is de Protestantsche Kerk.

De vakwetenschap moge overwinning op overwinning vieren, zij blijft het deel van enkelen.

De vakwetenschap moge een verbazend aantal elementen leveren, waaruit de meer gezuiverde godsdienst van de toekomst zal worden opgebouwd, zij is zelf geen godsdienst, en weet de bezieling van den godsdienst niet mede te deelen.

Tegenover den eenen godsdienst kan slechts de andere godsdienst het hoofd bieden; tegenover de eene godsdiensstige gemeenschap slechts de andere.

En wie bezit in ons land dan die roeping? Wie anders dan de Protestantsche Kerk; en wel in de eerste plaats de grootste afdeeling van die Protestantsche Kerk: de Nederlandsch Hervormde Kerk.

In den grond der zaak heeft het Protestantisme slechts eene eigenschap, die helaas negatief is, waardoor het thans tegenover *Rome* gewicht in de schaal legt: het is zijne vrijheid. Maar juist omdat die eigenschap negatief is, is dat gewicht zoo licht.

Wel heeft het in zijn boesem verborgen de elementen, die honderden dwalingen zullen overwinnen, want op het gebied der Protestantsche vrijheid bovenal bloeit de vakwetenschap met een luister nooit voorheen gekend, maar die elementen komen in den godsdienst der Protestanten weinig tot geldigheid, omdat zijne leeraars ze dikwijls niet kennen, en daardoor zelfs vijandig daar tegenover staan. Zij lasteren de machten, waarvan zij onkundig zijn.

Toch heeft het Protestantisme eene schoone lichtzijde. Het heeft, wat zijne edelste belijders betreft, veel overeenkomst met het wordend en worstelend en overwinnend genie. Het verkeert nog in de periode van den zielestrijd en de met dezen gepaard gaande afmatting. Eerst langzamerhand zal het overwinnen. En het begint reeds de zege te behalen.

Wanneer het Protestantisme zelfstandig ook weinig meer bezit dan negatie, staat het toch hooger dan het Roomsche Katholicisme.

Wie dogmata verwerpt, die tegen de werkelijkheid indruischen, bijvoorbeeld het dogma der menschenvergoding, staat hooger dan de geloovigen. Hij heeft de eerste schrede gezet op den weg naar de waarheid.

Maar zooals het genie vaak machteloos staat tegenover de zich op praktijk beroepende menigte, zoo staat het negatieve Protestantisme machteloos tegenover de praktisch werkende middelmatigheid van het Katholicisme.

Toch is thans de tijd gekomen voor het Protestantisme om tot overwinning te geraken. Het moet namelijk als een twee-

de Mazeppa fier zijn hoofd omhoog heffen, het moet toonen, dat het in plaats van de rol van een veroordeelde te spelen, de koning der menschheid kan zijn; om dit doel te bereiken, moet het met alle dogmatiek breken, en met de resultaten der vakwetenschap voorzien, den Eenige, dat is den Waarachtige, dat is God, uit zijne werken verklaren, daarbij het voetspoor volgende en bezielde door MOZES, PROFETEN en JEZUS.

Om zulks te kunnen doen, moet de toekomstige leeraar der Protestantsche Kerk echter die werken leeren kennen, en daarom stelt schrijver dezes volgende radikale wetsverandering voor, die hij op de klassikale vergadering van *Dokkum* in 1890 in overweging hoopt te geven, en waarvan hij hoopt, dat zij door andere klassikale vergaderingen, hetzij in dezen, hetzij in gewijzigden vorm wordt overgenomen:

Het Synodale Reglement op het hooger onderwijs te doen vervallen.

Overgangsbepalingen te maken tot het vergoeden van Kerkelijke hoogleeraren, zolang dezen geene geldelijke, minstens even winstgevende betrekking vervullen.

Art. 5: *c*, *d*, Art. 9: *c*, Art. 13: *d* en 14: *b* van het Reglement op de algemeene Synodale Weduwenbeurs te doen vervallen, en het reeds gestorte met interest te restitueeren.

Voorts Art. 7: *b* van het Reglement op het examen aldus te wijzigen:

„Dit examen wordt met open deuren gedurende ten minste „één uur afgenomen door twee leden van het Provinciale Kerkbestuur, door dat bestuur te benoemen.”

In de eerste jaren, kan door het Provinciale Kerkbestuur één of twee Hoogleeraren in de wijsbegeerte, of één of twee andere geschikte personen tegen billijke vergoeding, worden uitgenoodigd dit examen af te nemen.

In plaats van „het examen loopt over de bijbelsche godgeleerdheidzending” te lezen: het examen loopt over de zielkunde en de geschiedenis van de middeleeuwsche en nieuwere wijsbegeerte. (Dit zijn beide vakken, die aan elke universiteit volgens de wet op het Hooger onderwijs onderwezen worden.)

Art. 7: *c*, te doen vervallen.

Art. 7: *d* wordt dan Art. 7: *c*.

In dit Art. dan te lezen, in plaats van: „zijn de lessen onder *c* en *d* vermeld,” zijn de lessen onder *c* vermeld.

In de volgende zinsnede van dat Art. in plaats van: „van de bepalingen onder *c* en *d*,” van de bepalingen onder *c*.

Art. 7: *e* te doen vervallen.

Art. 7: *f* te doen vervallen.

Art. 7: *g* wordt dan Art. *d*.

Art. 8: *b* in plaats van „*c* en *d*” te lezen *d*.

Art. 8: *b* in plaats van „*c* en *d*” te lezen *c*.

In Art. 8: *d* in plaats van „onder *g*” te lezen onder *d*.

In Art. 9: *b* te lezen in plaats van „onder *b*, *c* en *d*” onder *b* en *c*.

„In Art. 11: *a* in plaats van „onder *a*, *c*, *d*, en *g* vermeld,” te lezen: *a*, *c* en *d*. (Want *d* is *c* en *g* is *d* geworden.)”

In Art. 21: *b* „en de bijbelsche Godgeleerdheid te schrappen.”

In Art. 21: *c* „de leerstellige Godgeleerdheid te schrijven.”

Art. 21: *d* te lezen „de geschiedenis der Christelijke kerk.”

Art. 21: *e* te lezen „de zedekunde.”

De eerste alinea van Art. 21: *f* te schrappen.

Ik erken, er wordt verloren, wanneer deze wetsverandering plaats vindt.

In de eerste plaats wordt de bijbelsche Godgeleerdheid niet meer als afzonderlijk vak gedoceerd.

Het verschil zal echter slechts gradueel zijn, want bijbelsche godgeleerdheid vergadert de theoloog aan de Universiteit, wanneer hij de geschiedenis der godsdiensten, de geschiedenis van den Israëlitischen godsdienst, en vooral, wanneer hij de geschiedenis van de leer aangaande God hoort onderwijzen.

Ook wordt hij onderricht in exegese en heeft ook door haar het middel in de hand om zich in de bijbelsche Godgeleerdheid aanvankelijk te orienteeren.

Ook vervalt, in dien mijn voorstel wordt aangenomen, de geschiedenis van de nederl. herv. kerk als leervak voor den toekomstigen [theoloog]. Maar deze wordt immers reeds onder-

steld door de geschiedenis van de Christelijke kerk. Mocht zij vervallen, zoo zou de hoogleeraar, die van staatswege de geschiedenis der christelijke kerk doceert, wel zoo welwillend zijn, aan dit gedeelte der kerkgeschiedenis meer bijzonder zijne aandacht te bepalen.

Door het vervallen van het kerkelijk hooger onderwijs wordt tevens de geschiedenis van de Christelijke zending van den rooster der werkzaamheden geschrapt. Doch ook deze is een onderdeel van de geschiedenis der christelijke kerk.

Wat echter een bepaalde leemte in mijn voorstel tot wetsverandering zal schijnen te zijn, is het verval van de praktische godgeleerdheid.

Maar daarvoor stelt het volle menschenleven den predikant ruimschoots schadeloos; terwijl de geschiedenis der wijsbegeerte, die steeds meer de ijdele bespiegeling op den achtergrond plaatst, om feiten en verschijnselen te verklaren, hem praktisch zal leeren op te treden.

Wat het maken van preken betreft, dit leert men wel het best door wijsbegeerte te bestudeeren, die altoos kritisch is, die den mensch diep leert denken en dus ook een onderwerp te definieeren en in het groote verband te plaatsen, waartoe het behoort. En dewijl denken en spreken niet door een groote kloof van elkander gescheiden zijn, zoo leert men ook door denken spreken.

Trouwens zijn de enkele voorstellen, die volgens de bestaande wet de kandidaat onder toezicht van een professor doet, wegens hunne zeldzaamheid van weinig belang voor de vorming van den toekomstigen spreker.

Nog is er een vak, dat niet meer zal gedoceerd worden, het is de geschiedenis van het kerkrecht.

Maar deze leert de dienaar van den godsdienst door de praktijk kennen. Op de klassikale vergadering, bij questies in de gemeente enz., bestaat genoegzame gelegenheid, omdat recht te leeren kennen. Wordt hij tot een bestuur geroepen, is hij genoodzaakt het te bestudeeren; is dit niet het geval, heeft de studie van het kerkrecht weinig belang.

Ook zal de meer wijsgeerige ontwikkeling de predikanten, die tot besturen geroepen worden, instaatstellen de quasties spoediger te begrijpen; want wie over het eene juist oordeelt, oordeelt licht ook over het andere juist; de gelijkvormigheid van alle menschelijke en goddelijke werkzaamheid is daarvoor borg, en het gemis aan doorzicht, dat de besturen vaak hebben getoond, zal ophouden te bestaan.

Nogmaals ik erken: er wordt verloren. Maar er wordt tevens een groote ballast over boord geworpen, het is de *dogmatiek*.

- 1o. De dogmatiek is eene schijnwetenschap, die tegen de ware wetenschap en ontwikkeling der menschheid indruischt.
- 2o. De dogmatiek is de vrucht van verkeerde karaktertrekken, gelijk zij op het karakter verderfelijk inwerkt.

Ik wil hier niet over den oorsprong van het woord dogma, niet over de geschiedenis der dogmatiek handelen, slechts enkele voorbeelden wil ik citeeren, om het bewijs te leveren.

De dogmatiek der orthodoxen leert, dat de aarde in zes dagen geschapen is. Dit staat ook duidelijk in den bijbel te lezen. Nu is de ingaving van den bijbel dogma. Dus is ook deze uitspraak des bijbels dogma.

Ondersteld nu, de aarde was in zes dagen geschapen, zoo zou de aarde, terwijl zij zesmaal om haar as draaide, geschapen zijn. Een dag is toch niets anders dan de duur van de aarde, terwijl zij eenmaal om haar as draait. Denkt men de aarde weg, zoo verdwijnt haar duur. Buiten voorwerpen om is er geen duur of tijd.

Neemt men voor die zes dagen zes tijdperken aan, bij voorbeeld zes millioen jaren, zoo blijft de voorstelling eveneens onwaar. Dan zou de aarde, terwijl zij zesmiljoenmaal om de zon draaide, geschapen zijn.

Ook van een schepping in den beginne kan geene sprake zijn. Denkt men de wereld weg, zoo is er geen begin meer. Begin en einde zijn deelen van den tijd of duur, die aan de voorwerpen eigen is. Omdat een voorwerp soms duurzaam is, en dan weer ophoudt te bestaan, komt men er toe om den

duur der voorwerpen in begin, midden en einde te verdeelen. Maar buiten de werkelijke wereld om is er geen tijd.

De wetenschap kent geene schepping van de aarde als een geheel op één tijdstip meer. De aarde verandert altoos door. Milliarden van meteorostenen vallen jaarlijks op de aarde neer. Het water van de aarde verbindt zich scheikundig met de gesteenten. Daardoor vermindert het in hoeveelheid. Zuurstof, stikstof en koolzuur verminderen op aarde. Dus is de aarde van thans niet gelijk aan de aarde van voor duizend jaren, en de aarde van voor duizend jaren niet gelijk aan de aarde van voor tienduizend jaren. De aarde heeft een begin buiten haar, zooals al wat bestaat, door ander werk van de Godheid is voorafgegaan, en zoo tot in het oneindige. Waar blijft dan de voorstelling van de schepping op één tijdstip? (Men vergelijke: Gott und Unsterblichkeit von H. THODEN VAN VELZEN. Jena Hermann Dabis S. 11.)

En in die geschiedenis van onze aarde openbaart zich juist het goddelijk verstand, dat gelijksoortig werkt. (Men vergelijke daar S. 4, 6.)

Een ander voorbeeld:

Volgens de dogmatiek der orthodoxen is de mensch van nature dood door de zonde van den stamvader van het menschelijk geslacht. Hij moet wachten, totdat de onwederstaanbare genade als een wonder op hem neervalt. Komt zij, zoo wordt de mensch, die door haar bestraald wordt, zalig, komt zij niet, zoo blijft hij een verdoemelijk wezen ten eeuwigen dage. Deze waan druicht tegen de werkelijkheid in, die leert, dat er geene volstrekt zondige, en geene volstrekt deugdzame menschen bestaan.

Ook leert de ervaring, dat de mensch niet met volstrekte zonde, maar met noodzakelijk goed en kwaad zijn zedelijk leven begint.

Het kind moet toch noodzakelijk kiezen, wat goed en wat kwaad voor hem is. Het kind ontvangt spijs en drank, die hem aangenaam doen gevoelen. Ziet het nu iets, dat uiterlijk volkomen op die spijs of drank lijkt, moet het zulks wel

voor die spijs of drank houden: toch kan het zijn, dat de gewaande spijs of drank nadeelig zijn. Zoo zal elk kind zoowel wat goed als wat kwaad is, kiezen en liefhebben, en verkrijgt door herhaalde dergelijke werkingen liefhebben liefde tot wat goed is en wat kwaad is. Want liefde is een begrip, dat, zooals het begrip tafel en stoel gelijksoortige zaken samenvat. Ook moet het kind het gelijke, zoowel als het schijnbaar gelijke voor het gelijke houden, gelijk uit bovengenoemd voorbeeld blijkt, en verkrijgt door herhaalde dergelijke werkingen verstand zoowel als onverstand. Want het gelijke voor het gelijke houden geeft, wanneer het dikwerf geschiedt, verstand, en het schijnbaar gelijksoortige voor gelijksoortig houden onverstand. (Hoe dat noodzakelijke met de vrijheid in verband staat, daarover leze men mijne verhandeling *Über Gott und Unsterblichkeit* j.c., bladz. 23.) Daarom heeft zelfs de ondeugd van het kleine kind niets afstootends voor ons, maar wel de ouders die het deswege straffen.

Het is met den volwassenen mensch vaak eveneens gesteld. Dit behoeft ons niet te bevreemden, want de mensch blijft een kind, zoolang als hij leeft.

Voor korten tijd wist men al zeer weinig af van het weêr, dat zou komen. Op vage vermoedens ging men uit om te wandelen of te reizen, en men werd niet zelden zonder eigene schuld door een noodweer overvallen.

Eerst door ervaring, door wetenschap wordt het noodzakelijke goed en kwaad deugd en zonde.

Wanneer een leerling van Professor FALB, door zijn meester voor noodlottig weêr gewaarschuwd, toch op reis gaat, zal hij de gevolgen aan zich zelf te wijten hebben.

Ook kent iedere tijd nieuwe zonden. Of was misschien het misbruik van sterken drank reeds in ADAMS tijd aanwezig, ondersteld deze ADAM was een historische persoonlijkheid, hetgeen hij blijkbaar niet was? Maar dan had ADAM reeds eene geneverstokerij moeten oprichten!

Zoo is dus de zonde volstrekt geen absoluut solidair geheel, zoodat wij bij al onze zonden in ADAM gezondigd hebben.

Zonde is bij elk mensch een samenvatting van onrecht, van dwaasheid en andere zedelijke eigenschappen, die men wegens hare analogie of hare gelijksoortigheid samenvat. En deze eigenschappen zijn weer samenvattingen van de verrichtingen van den mensch, van zijn gevoelen, bewustzijn, verbinden, scheiden, vergelijken, willen en niet willen (dat is kiezen.)

En dewijl al deze verrichtingen ook keuzen zijn, zijn alle zonden ook vrijheid. Want vrijheid is een begrip, dat keuzen samenvat. Dit blijkt uit het gezegde: ik kies en daarom ben ik vrij. Zooals men van het enkele voorwerp zegt: dit is een tafel, omdat men het gelijksoortige in dat voorwerp en het begrip tafel erkent, zoo erkent men ook het gelijksoortige in zijne verrichtingen en de begrippen van deze gevormd.

Zijn nu alle zonden vrijheid, zoo druicht ook deze waarheid tegen de zondeleer van de orthodoxe dogmatiek in.

Dat zonde indruisching tegen de hoogste Majesteit zou zijn, is eveneens onwaar. Is deugd (liefde, wijsheid, verstand, recht, wet, wetenschap,) het middel tot de kennis van de hoogste Majesteit, doet zij, naarmate zij algemeener is, te meer de Godheid verstaan, zoo is omgekeerd de zonde, hoe algemeener zij is, des te meer het middel tot onkunde aangaande de hoogste Majesteit, en is dus op dat gebied geenerlei analogen aanwezig, om het hoogste goed te leeren kennen, laat staan, om daartegen in te druischen.

Zoo strijdt de dogmatiek der orthodoxie tegen de wetenschap.

Eveneens doet zulks de dogmatiek der Evangelischen.

Zoo bijvoorbeeld het dogma van een volmaakt mensch, in wien God zich in al zijne volheid zou hebben geopenbaard.

Kan men zich grootere tegenstrijdigheid denken?

Wanneer men vaak iets aangenaams gevoelt, hetzij het zijn de vormen of klanken of smaakprikkelers der natuur, die men uit zich zelf als liefelijk verklaart, hetzij het zijn de tonen of bewegingen of daden van een mensch, die men uit zich zelf eveneens als liefelijk verklaart (met welk recht, heb ik elders uitvoerig ontwikkeld), verkrijgt men liefde. Dat wil zeggen:

liefde is een begrip, dat de voorstellingen onzer werkingen liefhebben of aangenaam gevoelen samenvat.

Ieder, die op zich zelf acht geeft, weet zulks. Hoe meer werkingen liefhebben, hoe omvangrijker het begrip wordt.

In de natuur nu is een oneindige hoeveelheid verschijnselen, die doet liefhebben, waardoor de liefde steeds algemeener kan worden. Maar waar is eene volmaakte liefde? Is liefde bij den mensch volmaakt, wanneer hij honderd- of duizendmillioenenmaal heeft liefgehad? Zulks moet de dogmatiek der Evangelischen, die van een volmaakt mensch keuvelt, toch bewijzen.

Maar zoo zal men zeggen: de natuur is niet de oorsprong van onze karaktertrekken! Behalve, wat ik hierover in verschillende, in het Nederlandsch en Duitsch geschrevene werken heb in het midden gebracht, vergelijkte men de onderzoekingen van PRUIS VAN DER HOEVEN, van ALEXANDER VON HUMBOLDT, van ADOLF VOIGT, van REICH, van WINSLOW, van MOLESCHOTT, van SPILLER, van TYNDAL, van FELIX VOISIN en anderen.

En dan van al de volheid Gods in onzen tijd te baselen, die in een menschenkind zou hebben gewoond?

O, wanneer men de persoonlijkheid van JEZUS met andere menschen vergelijkt, dan verkrijgt men een zeer diepen eerbied voor hem!

Wie heeft niet lief dien man, die door eene hoogere gerechtigheid of vergevende liefde gedreven, de zeer onrechtmatige toestanden der menschen wilde vereffenen, die zelfs de opoffering van gering, eigen, rechtmatig genot gebod, om groot onrecht te herstellen; die, door dezelfde gerechtigheid beziel, niet met het eene volk vol goed en kwaad tegen het andere, dat met dezelfde eigenschappen voorzien was, wilde strijden, om zich een koningstitel te verwerven, maar zich verlochende tot den dood des oproerlings?

Wie acht niet hoog dien eenige onder de kinderen der menschen, die een feestmaal vierde voor zijn dood en daar de voeten zijner discipelen wiesch, en die de smarten aan het kruis overwon door de blijdschap van Godskennis?

Wie waardeert niet op uitnemende wijze dien persoon, die ons meer dan iemand anders leert, wie de mensch wordt, wanneer hij zich door God wil laten leiden. Hij, tot dusver het schoonste werk van de Goddelijke deugd hier op aarde!

Maar hem tot een Godgelijk persoon te maken in onzen tijd, is een onware verwisseling van het menschelijke met het goddelijke.

Of wie is meerder, die Macht, uit welke alle dingen eeuwig zijn, of de gewordenen? Wie meerder, hij, die hier of daar oppervlakkig werkt, of die Macht, die in meer dan honderd millioenen zonnen zich openbaart, en het oneindig kleine zoowel als het meteloos groote uitwerkt.

Alle menschelijk werk, dat ooit hier op aarde verricht wordt, en gelijksoortig is aan het goddelijke, is een zandkorrel in vergelijking van een zandwoestijn in vergelijking met Gods werk hier op aarde.

En die aarde een druppel in den emmer in vergelijking van ons zonnestelsel; of is niet de massa van de zon alleen meer dan 324000 maal grooter dan die der aarde? En ons zonnestelsel en zijne geschiedenis is een droom in vergelijking met de oneindige wereld! Het verbleekt alles voor den adem van de oneindige Majesteit, die zooals de spektraalanalyse leert overal gelijksoortig werkt!

O, men zal tegenwerpen, dat het Christendom de verhevenste leer van eensgezindheid van allen met God heeft uitgesproken, en dat dat doel steeds meer zal bereikt worden! Al wederom vraag ik, wat is verhevener, eene eeuwig zich in werken betoonende Goddelijke liefde, of de gevolgtrekking op grond der ervaring, dat God alle menschen zal liefhebben, en ook wij ze dus moeten liefhebben.

Het laatste moge menschelijk zoo verheven mogelijk zijn, het is op verre na niet Godgelijk.

Eindelijk vergeete men niet, dat hoe verheven de stichter van het Christendom en het Christendom zelve ook zijn, beide hebben gedwaald.

Wanneer JEZUS zegt: God is een geest, heeft hij geest in

plaats van deugd genoemd. De werkelijkheid leert ons de goddelijke deugd kennen, maar geen geheugen en geen ik, dat werkzaam is van eene plaats uit en dus geen geest.

Wanneer JEZUS zegt: het koninkrijk der hemelen is gelijk aan een koopman, die schoone parelen zoekt, heeft hij een kleine logische fout gemaakt, immers het koninkrijk Gods is gelijk aan den parel, die gevonden wordt.

Wanneer JEZUS hem, die de dingen weet en ze niet doet, bij een mensch vergelijkt, die zijn huis op een zandgrond bouwt, heeft hij een kleine fout tegen den stijl gemaakt. Het zou schooner geweest zijn, als hij denzulke b.v. vergeleken had bij een mensch, die weet, hoe hij zich genezen kan, en omdat hij de geneesmiddelen niet gebruikt, tengevolge zijner ziekte sterft, of anderszins.

Ook heeft het Christendom het betrekkelijk noodzakelijke goed en kwaad van den mensch nergens met ronde woorden van deugd en zonde onderscheiden enz. enz. Waar blijft dan de volmaaktheid in den volstrekten, dogmatischen zin van het woord?

Een ander voorbeeld:

De dogmatiek der evangelischen beweert, dat de Christus de voleinder van het Godsrijk is.

Ik vraag, wat weet de wetenschap van stichting of begin en einde van het Godsrijk?

Men vergeet, dat begin en einde voorstellingen zijn, die wij van den duur der wezens, die op ons inwerken, aftrekken. Maar begin en einde van het rijk van God? Waar is het begin, waar is het einde? Het begin is er niet, evenmin als het einde er is.

Elke lichtstraal, die onze vroolijkheid vermeerdert, elke warmte, die ons doet liefhebben, zij verliezen zich in den oneindigen tijd, wanneer men naar hun begin vorscht, en men zal deze toch wel voor elementen van het Godsrijk houden.

Dit is wederom klinkklank der dogmatiek, die tegen de wetenschap indruischt.

Zoo is ook de dogmatische bewering van sommige Evange-

lischen, alsof er geen God was, indien JEZUS niet was opgestaan uit de dooden, (men meende in JEZUS' tijd, dat toen reeds dooden uit de graven gingen,) in den grond der zaak zoozeer atheïstisch, en zoo ver van den Israëlitischen en Christelijken godsdienst verwijderd; zij heeft zooveel gemeens met het van den sluier der kerkelijke menschenvergoding beroofde vulgaire atheïsme, dat de pen schier weigert daartegen te velde te trekken.

De goddelijke gerechtigheid, die de wereld predikt, wanneer men van die wereld slechts aftrekt de eigene daden van de relatief vrije wezens, (JEZUS onderscheidt evenals de profeten de dingen, die der menschen zijn, van de dingen, die Gods zijn. Men vergelijke hiermede, mijne Geistesfreiheit j.c., waarin ik meen het onderscheid tusschen het menschelijke en het Goddelijke beter dan ooit te voren aan het licht te hebben gebracht) Zij wordt door dergelijke dogmatische kwinkslagen zoo zeer geloochend, dat men vol vroomheid zich van zulke atheïstische denkbeelden afwendt.

In de derde plaats strijdt de dogmatiek der modernen tegen de wetenschap. De moderne theologie is evenals de moderne rechtsphilosophie eene herlevering van de platonische leer der aangeborene begrippen, hoewel in een nieuwen vorm. Zij hult zich evenals elke dogmatiek, het liefst in den sluier van uitheemsche woorden. Aangeboren gevoel, geweten, neiging, rede, bewustzijn, intuïtie, Ahnung, instinkt, aspiratie enz., zijn de fundamenteen, waarop de godsdienst zou berusten, of waaruit hij zou voortkomen. Dit nu zijn alle begrippen van werkingen gevormd. Of om het nog duidelijker te maken, het zijn samenvattingen van gelijksoortige zaken, van enkele gevoelens, vergelijkingen, neigingen, bewustzijnsakten, intuïties, Ahnungen, instinkten, aspiraties.

Eerst gevoel ik, zoo leert de ervaring, voordat ik de gezindheid of het begrip van mijne gevoelens bezit. Eerst aspireer ik, voordat ik het begrip van mijne aspiraties heb gevormd. Eerst word ik aangedreven, voordat ik aandrift of instinkt

bezit, enz. Gevoel is eveneens een begrip van gevoelens gevormd, als gewoel van woelen is afgeleid.

De wetenschap nu leert, dat de karaktertrekken der ouders hun lichaam bewegen, karaktertrekken, die door de verhouding der ouders tot de hen omringende wereld, waartoe in de eerste plaats het lichaam behoort, ontstaan, en dat deze bewegingen voortwerkingen in het foetus van het kind van het begin van zijn ontstaan zijn, en dat deze voortwerkingen geschieden eenvoudig, omdat het foetus een deel van de ouders is: en dewijl het lichaam op den geest invloed uitoefent en karaktertrekken doet geboren worden, ligt hierin het begin van den verschillenden aard der individuen.

Maar dat de geest van den mensch reeds vele malen gevoeld, geweten, geaspireerd zou hebben, begrippen van de voorstellingen dezer werkingen gevormd zou hebben, ook voordat er objecten aanwezig waren, die deden gevoelen, deden aspireeren, enz. voordat hij er was, is eene meening, die even ongerijmd is als de meening van de spiritisten, dat de mensch hier op aarde zou boeten voor de zonden, die hij in zijn voorbestaan begaan had.

Of moet iemand, die een beschonken mensch tegenkomt, die hem mishandelt, lijden, omdat hij in zijn voorbestaan gezondigd heeft, of wel: omdat die man in dit leven onmatig is geweest?

Op dergelijke onware dogmata bouwt men vervolgens een luchtkasteel en het refrein van de geschiedenis is, dat men zuiver traditioneel gevondene, godsdienstige en zedelijke begrippen voor zelfstandig gevondene waarheid verklaart.

Gelukkig, dat de spreuk waar is en blijft: *Commenta hominum delet dies, Judicia naturae confirmat!*

Maar, zoo zal men tegenwerpen, het geweten is toch een aangeboren factor in den mensch! Daarop berust de godsdienst.

Het geweten is niets anders dan de vergelijking van onze verrichtingen en de begrippen of gezindheden, van deze gevormd, met andere begrippen of gezindheden, die onze verrichtingen samenvatten. Of wel het is de vergelijking van onze

verrichtingen en de begrippen of gezindheden daarvan gevormd met de begrippen of gezindheden, die wij van andere menschen hebben leeren kennen, of die wij van de Godheid bezitten; onverschillig is het daarbij, of wij die traditioneel geërfd of zelfstandig gevonden hebben.

Het oordeel: mijne handeling is hatelijk vormen wij op dezelfde wijze als het oordeel: dit voorwerp is een tafel. Dewijl ook bij de vergelijking van onze verrichtingen met de begrippen van deze gevormd het gelijksoortige doet vergelijken, zijn die oordeelen niet aangeboren.

Dat die oordeelen (die men onder geweten samenvat) niet altoos juist zijn, komt, omdat wij dikwerf het schijnbaar gelijke samenvatten. In onze liefde zijn elementen, voorstellingen, die niet tot haar behooren, die wij moeten elimineeren, waarvan wij ons moeten bekeeren. (Over het zedelijk moeten vergelijkte men: Gott und Unsterblichkeit, j c. S. 21.)

Dogmatische oordeelen, zooals God spreekt in het geweten, zijn zooals veel, wat van de dogmatiek komt, geheel onjuist.

Wanneer Dr. J. H. GUNNING op de gewone dogmatische, onzielkundige wijze, in zijn schoon gestiliseerd geschrift: „Het protestantsche Nederland onzer dagen” op bladz. 34 tegen de moderne theologie inbrengt: de geestelijke wereld wordt op andere wijze waargenomen, dan de uitwendige natuur,” en dan van verschillende waarnemende organen spreekt, blijkt het, dat hij wel op het gebied der heerschende dwalingen, maar niet op wetenschappelijk gebied te huis is. Misschien ziet volgens hem het oog nog, en hoort het oor nog, en gevoelt de zenuw nog?

Nu is zien voor ieder, die het bespied heeft, een bewuste, gevoelende, denkende, kiezende verhouding tot een gezichtsbeeld in het geheugen, en daarmede vervalt de waan, die aan de aloude wereldverachting ontleend is, alsof de zintuigen waarnamen, de waan, dien AUGUSTINUS reeds ontdekte.

Wanneer zullen de theologen lezen, wat lezenswaardig is, en hunne ijdele bespiegelingen vaarwel zeggen, bespiegelingen, waarop slechts luchtkasteelen verrijzen.

Ook meenen andere dogmatici, onder wie bovengenoemde Dr. GUNNING zich rangschikt, dat het geloof der gemeente de grondslag der dogmatiek zou zijn. Nu heeft elke gemeenschap waarheid en dwaling op zonderlinge wijze dooreengemengd. Beide hebben gewoonlijk in hunne dooreenmenging eene langdurige geschiedenis.

Hoe zal men, wanneer men het menschelijke niet van het goddelijke scheidt, ooit een objectieven toetsteen voor de meeningen vinden.

O, men redeneert ook dikwerf over de eenheid van het menschelijke en het goddelijke in Christus, zonder daarover door te denken.

Waarin bestaat dan die eenheid?

In het lichaam zeker niet. Want de wereld toont ons geene werkzaamheid door middel van een lichaam.

In den geest als zoodanig ook niet. De Godheid heeft toch geen geheugen, dat voorstellingen ontvangt en bewaart. Zij heeft toch geen ik, dat voorstellingen verbindt en scheidt, en van eene bepaalde plaats uit werkt.

De eenige gelijksoortigheid tusschen het menschelijke en het goddelijke bestaat in werkzaamheid en in gezindheid, die zich in werkzaamheid toont, gelijk ik elders meen bewezen te hebben.

Welnu de menschelijke gezindheid, die zich in werkzaamheid toont, *ontstaat ook door werkzaamheid*. De goddelijke daarentegen is vaste wil of wet. Zij heeft geene ouders, geen oorsprong. De goddelijke gezindheid of deugd toont zich in het oneindig vele, de menschelijke in het beperkte.

De menschelijke gezindheid ontstaat uit noodzakelijk goed en kwaad en moet door bekeering deugd worden, de goddelijke gezindheid is deugd.

Men moest het oneindig vele gevoeld, vergeleken, daar tusschen gekozen hebben, om eene godgelijke gezindheid te bezitten.

Is 't niet duidelijk, dat men bovenal de dingen, die Gods zijn, moet bedenken.

Ook heeft men gemeend, naast de natuurlijke wereldorde eene zedelijke wereldorde te moeten verzinnen. Die gewaande zedelijke wereldorde heeft men zich op allerlei wijze voorgesteld. De wereldverachting gaf tot hare fictie de aanleiding. Dewijl zij echter niet bestaat, is er voor haar geene controle. Met holle klanken en phrasen heeft men haar afge-maald. Hare aanneming bewees, wat voor ieder denkend mensch openbaar is, dat ook de dwaling eene geschiedenis, en de onzin diepte kan bezitten. Die uitgedachte zedelijke wereldorde is slechts te vergelijken met de wezens, die volgens eenige mathematici zouden kunnen leven op ruimtegrootheden met ééne dimensie, op sphaerische vlakken. Beide zijn gebouwen in het luchtledige. (Dewijl ik wellicht meer dan iemand anders naar den oorsprong van onze gezindheden heb gevorscht, meen ik ook meer dan iemand anders tot dit vonnis gerechtigd te zijn.)

Zoo strijdt de dogmatiek, zoowel de meer kerkelijke, traditioneele, als de meer philosophische tegen de wetenschap.

Die dogmatiek nu, die meestal met zeer weinig reële wetenschap gepaard gaat, maakt dat hij, die haar beleid, *vijandig* tegenover de wetenschap staat.

Zelfs een evangelisch professor in de godgeleerdheid aan de hoogeschool te Leiden heeft in onze dagen durven te beweren, dat men den godsdienst van de wetenschap moest scheiden. Het is duidelijk, dat, wat men dan voor den godsdienst overhoudt, datgene is, wat men niet weet.

Maar hoe kan men dan doceeren op een gebied, waarvan men geene kennis, geene wetenschap bezit?

Maar de wetenschap, zoo werpt men wellicht tegen, wordt duizendwerf ten voordeele van zonde en misdaad gebezigd. Dit bewijst juist de analogie van de wetenschap met elke deugd.

Of wordt niet elke deugd in het belang der zonde aangewend?

In den dienst der zonde zijn echter wetenschap en andere deugden altoos zeer relatief.

Wetenschap onderstelt deugd. Zonder geduld, overleg, toe-

wijding, verloochening van wat verkeerd is, kan men zich niet aan het peillooze gebied der waarheid wijden. Men versta slechts onder wetenschap geene dogmatiek en niets, wat naar menschenvergoding zweemt.

Het eenige standpunt, dat in *onzen* tijd op het gebied van godsdienst, zedelijkheid, maatschappij heilzaam werkt, is overschoon door Goethe aangeduid, en was het standpunt van alle groote mannen van ons geslacht:

„Weite Welt, und breites Leben!
 „Langer Jahre redlich Streben,
 „Stets geforscht und stets gegründet,
 „Nie geschlossen, oft geründet,
 „Aeltestes bewahrt mit Treue,
 „Freundlich aufgefasstes Neue,
 „Heitren Sinn und reine Zwecke,
 „Nun man kommt wohl eine Strecke.“

De dogmatiek staat vijandig tegenover de wetenschap, en wijl godsdienst wetenschap onderstelt, staat zij vijandig tegenover den waren godsdienst.

Zij spreekt nog altoos van almacht, van algoedheid, van alomvattende wijsheid en vergeet, dat wij niet meer leven in een tijd, toen de wereld beschouwd werd uit drie deelen te bestaan: de aarde op pilaren rustende, met zee omgeven, de drie of zeven hemelen boven en het schimmenrijk beneden. De wereld is geen alles, geene beperkte grootheid meer, maar eene oneindigheid.

En daarom moest de godsdienst in plaats van onkunde aangaande de leer van den eenigen God te verraden, zich hebben uitgebreid, en spreken van oneindige macht, oneindige goedheid en oneindige wijsheid. Of heeft de goddelijke macht zich niet uitgebreid voor onzen gezichtskring sinds men weet, dat mijriaden van kometen in de oneindige wereld hare baan afleggen, en dat meer dan honderd millioenen zonnen voor de blikken van den sterrekundige zichtbaar zijn.

En wanneer de godsdienst wetenschap was geworden, dan

was aan alle menschenvergoding sinds lang een einde gemaakt, en men beefde vol bewondering en liefde voor die Macht, waarvoor alle menschelijke macht verstomt, zooals het geluid van den krekel voor den donderenden berg, en men had onder theologen niet zoovele colleges d'admiration mutuelle, enz.

En wanneer de godsdienst wetenschap was, zou men door de ontdekte analogie van planten en dieren, door de wordingsgeschiedenis onzer aarde vergeleken met andere wordingsgeschiedenissen, door de gelijksoortigheid der hemellichamen reeds lang er toegekomen zijn, om het goddelijke verstand, dat ons verstand leert, en dat zich bij ons in gelijksoortige bewegingen toont, eveneens in het gelijksoortige te erkennen. (Men vergelijk mijn: Gott und Unsterblichkeit). Maar neen, de dogmatiek houdt de ontwikkeling van de menschheid op alle gebied tegen, zij de innerlijk onware, de valsche dienaressen der menscheid.

De dogmatiek nu, die tegen de wetenschap indruischt, heeft haren grond in verkeerde karaktertrekken, en werkt op het karakter verlamdend in.

Wat schuilt achter haar? De waan der waarheid, terwijl men haar niet bezit.

De dogmatici stonden meestal vol eigenwaan tegenover Gods wereld, die de bron is van ons geheele geestelijk leven. Zij sloten de bron van alle onderzoek af met een breeden dam.

Wie kan Kant's „Kritik der reinen vernunft," een der meest dogmatische werken der wereld, onbevooroordeeld lezen, zonder dikwerf te ervaren, dat daarin de waan aanwezig is, wat ik niet begrijp, is onbegrijpelijk, en moet daarom aangeboren zijn. De geschiedenis, vooral van de laatste twee jaren leert, dat tal van Kant's onbegrijpelijkheden begrepen zijn, en zoo gaat de wetenschap voorwaarts, terwijl de dogmatische leerlingen van den dogmatischen meester steeds weer tot hem terug gaan.

En welk een invloed de dogmatiek in onzen tijd uitoefent? De dogmatiek vormt menschen, die in een behagelijk zelfge-

voel zich bij algemeenheden neervleien, waarvan zij de elementen niet kennen, waarvan zij den verhevenen oorsprong niet verstaan, die ze tot verveling toe herhalen, waardoor de maatschappij langzamerhand een tegenzin tegen deze verkrijgt.

Een tegenzin tegen deze! Men ziet het in het algemeen heerschende onrecht, dat het socialisme niet in die bedding weet te leiden, waardoor het als de rivier de liefdesgemeenschap tusschen menschen kan bevorderen.

Welnu dat zelfgevoel, die hoogmoed van de dogmatici is een zonde, die alle zonde onderstelt.

Zij onderstelt minachting tegen andersdenkenden. Zij scheidt de uitverkorenen van de verdoemden, de evangelischen van de modernen, wekt partijgeest en haat tusschen menschen, die door tallooze banden geroepen waren, om elkanders belangen te behartigen.

En wie ooit met direktoren van krankzinnigengestichten of met krankzinnigenartsen in aanraking is geweest, hij zal tot diepe beschaming der kerkelijken het eenparige getuigenis hebben vernomen: de godsdienstwaan veroorzaakt tal van slachtoffers en godsdienstprediking schaadt.

In naam der wetenschap, die door en door zedelijk is, (alle wetenschappen noemde Sokrates deugden), die alleen heilzaam is, roep ik het aan de Nederlandsch-Hervormde kerk toe: schaf de dogmatiek af, zij is de macht, die partijzucht en haat en eigenwaan en krankzinnigheid veroorzaakt.

In plaats nu van de vakken, die door de kerkelijke hoogleeraren gedoceerd worden, stel ik in de eerste plaats voor, dat de toekomstige verklaarder van de Godheid uit hare werken leere: psychologie.

Deze is wel de eerste wetenschap, die de godsdienstleeraar moet kennen. Allerlei weet men, en men kent zich zelf niet. En toch zouden wij niets kunnen verklaren als liefelijk en hatelijk, als wijs en dwaas, als rechtvaardig of onrechtvaardig, indien wij geen geestelijk wezen bezaten. De kennis van ons zelve is het middel tot menschenkennis en Godskennis.

Bezaten wij geene macht, die zich in werkzaamheid toonde,

zoo zouden wij in werkzaamheid buiten ons geene macht kunnen erkennen!

Bezaten wij geene liefde, geen recht enz. zoo zouden wij zulks buiten ons niet kunnen erkennen. Welnu de zielkunde leert, wat deze gezindheden zijn, *hoe zij ontstaan*, en *hoe zij zich toonen*.

Wie kan over liefde en haat juist spreken, die niet weet, dat zij door werkzaamheid, door liefhebben en haten ontstaan, en zulks leert eene goede zielkunde. Hoe zal men de Godheid verklaren, indien men niet de wijze leert kennen, waarop onze gezindheden zich toonen en die openbaringen vergelijkt met wat men rondom zich ziet?

Wie zal anders dan fraselen over de onsterfelijkheid, indien men de vraag niet beantwoord heeft, of er iets gelijkblijvends in ons geestelijk wezen is gedurende ons leven hier op aarde, en wat de dood in dat geestelijk wezen is?

De geest zelf zal toch wel allereerst het antwoord moeten geven op de vraag naar zijnen aard, zooals ook de juist gekende plant ten langen laatste over de meeningen omtrent haar beslist.

En indien de geest niets gelijkblijvends bezat, zoo was er geene macht, die in staat was, om zijne onsterfelijkheid te bewijzen. Over alle vragen en meeningen, door welke macht ook geuit, beslist toch eindelijk de werkelijkheid of de waarheid in haar aanwezig, die wij moeten leeren kennen door eigen onderzoek en door contrôle van ons eigen onderzoek met de onderzoekingen van anderen.

Ja, in het algemeen genomen, kan men beweren, dat zonder zielkunde over alle vragen slechts gebaseld wordt.

O, men zal tegenwerpen, dat de heerschende zielkunde door mij zielonkunde is genoemd. Vooreerst is dit slechts betrekkelijk te verstaan. Maar ten tweede: vergeet men niet, dat de beoefening der zielkunde van jeugdigen datum is, dat zij onder den invloed der oude wereldverachting staat, en dat zij hier en daar begint wetenschap te worden.

Bovendien is onkunde met ons geestelijk wezen voor den

predikant nooit te rechtvaardigen, en moest juist het besef dier onkunde tot beoefening der zielkunde leiden.

De beoefening der zielkunde is het eenige middel, om tot zekerheid aangaande de Godheid te geraken, tot zekerheid omtrent het leerstuk der onsterfelijkheid. En die zekerheid omtrent het bestaan der Godheid zal even groot worden, als de zekerheid omtrent het bestaan van een menschelijk karakter, en de zekerheid omtrent de onsterfelijkheid van den geest even groot, als de zekerheid omtrent de sterfelijkheid van ons lichaam.

Dat deze wetenschap tegenwoordig in verband met physiologische onderzoekingen beoefend wordt, is voor den toekomstigen predikant van groote waarde.

Want de bewogene deelen van ons lichaam zijn het, die de voorstellingen van ons geestelijk wezen veroorzaken. En de zintuigen zijn de poorten tot en de telegraphen van onzen geest.

Ook leert men door de physiologie weten, hoe oneindig fijn dat lichaam is ingericht, en hoe verbazend gecompliceerd de wordingsgeschiedenis van eene voorstelling is. Kan men tegenwoordig de hersenen met een mesje zoo fijn verdeelen, dat men een meer dan honderdduizendste deel van een meter verkrijgt, toch erkent een beroemd physioloog, dat zulk eene verdeling veel gelijkheid bezit met het schot van een pistool door een horloge. Zoo oneindig fijn is alles ingericht.

De psychologie zoowel als de physiologie doen den mensch een blik werpen in de oneindig fijn ingerichte werkplaatsen van den grooten werkmeester.

Welk physioloog zou met een antirevolutionair predikant durven spreken: „wij die de waarheid bezitten” zooals op de klassikale vergadering te Dokkum voorleden jaar geschiedde.

Deze uitspraak laat het dogma der onfeilbaarheid nog verre achter zich.

Tot zulk eene onbescheidenheid is een physioloog niet in staat. Daarvoor heeft hij van de oneindige macht te veel nederigheid geleerd.

In de tweede plaats stel ik voor, dat de toekomstige predi-

kant onderwijs geniete in de geschieden's der middeleeuwsche en nieuwere wijsbegeerte.

Ik ben het niet eens met dien godsdienstleeraar, die op een predikantenvereening te Leeuwarden in het vorige jaar beweerde, dat wijsbegeerte ijdele bespiegeling is.

Al moge de grieksche wijsbegeerte, die in tegenstelling van de Israëlitische dikwerf vijandig tegenover het polytheïsme stond, daardoor niet tot de kennis van den Eenigen God zijn opgeklommen, al mogen hare dwalingen op het gebied van wetenschap, van staat en kerk voortwoekeren; men vergete niet, dat zij veel nut heeft gedaan. Zij heeft de menschheid tal van belangrijke quaesties voorgelegd, die tot beantwoording nopen; zij heeft de menschheid geleerd, dat in de diepte en niet in de oppervlakte de waarheid gelegen is, en zij heeft ook waarheid gegeven.

Maar de godsdienst zelf, wat is hij anders dan wijsbegeerte? Volgens Mozes moest men immers de leer van den eenigen God overal bepeinzen en men moest hart, verstand en alle krachten aan hem wijden.

Bovendien. Er is geene enkele zedelijke, godsdienstige vraag, die niet bij onderzoek op wijsgeerig gebied voert. Wanneer ik wil weten, wat het schoone is, moet ik met mijn eigen begrip schoon, van mijne werkingen gevormd, beginnen, en anders kan ik het nooit verklaren, en deze verklaring en deze methode zijn wijsbegeerte.

Wanneer ik de goddelijke macht wil aantonen, moet ik de menschen op hunne eigene macht wijzen, hun doen zien, wat zij is, hare wording aantonen, om alzoo tot de wetenschap te leiden, dat ons geheele leven in de goddelijke macht zijn grond bezit. En dit is wijsbegeerte!

Als ik de waarde van alle nuttige menschelijk werk wil aan het licht brengen, wanneer ik de analogie van alle menschelijk werk wil aantonen, moet ik opmerkzaam maken, hoe een timmerman gevoelt, verbindt, scheidt, vergelijkt, kiest, hoe hij gezindheden in die werkingen toont, als hij een kast maakt, en anders kan ik zulks niet. En die bewijsvoering

leidt tot hoogachting van den eenen mensch door den anderen. En die bewijsvoering noemt men filosofisch.

Wanneer men het schrijven van een wijsgeerig werk slechts niet met wijsbegeerte verwacht, zal men inzien, dat godsdienst wijsbegeerte is.

Men zou de wijsbegeerte een hooger trap op het gebied van den godsdienst kunnen noemen, omdat zij controleert. Maar zonder controle, zonder kritiek is ook geen goede godsdienst denkbaar. Wie berouw heeft over een voorbarig oordeel, over de keuze van oogenblikkelijk genot, dat met langdurige ellende verbonden is, hij controleert immers ook.

Het groote nut der wijsbegeerte is alweer, dat haar beoefenaar eene diepen blik leert slaan in het oneindige werk der Godheid, en daardoor zullen eigenwaan, onverdraagzaamheid en partijzucht verdwijnen.

Ook is het niet onverschillig te weten, dat de biologie der wijsgeeren leert, dat zij bijna alle edele menschen zijn geweest.

Wie kan een karakter van een Sokrates leeren kennen, die uit rechtsgevoel het geweld der dertig tyrannen van Syracuse trotseerde, zoowel als het onrecht van het Atheensche volk, zonder hem te bewonderen?

Wie kan zonder cerbied het karakter van een Aristoteles zich te binnen brengen, die er zich over beklagt, dat hij noodzakelijk meeningen aanvallen moest, die door dierbare vrienden gekoesterd werden, maar wist, dat het zijn plicht was, zelfs eigen vleesch en bloed op te offeren, wanneer de zaak der waarheid op het spel stond, en die aan het einde zijner logische bespiegelingen, die het resultaat van eigen nadenken waren, de woorden nederschrijft: „wij hebben geene werken van voorgangers bij deze poging, een wetenschap van het syllogisme te geven, gehad; wij hebben alles door eigene inspanning geleverd. — Gij zult wel voor de onvolkomenheden van ons werk toegeeflijkheid en voor de ontdekkingen, die het bevat, waardeering willen toonen?” In die woorden ligt zielegrootheid verborgen.

En was GIORDANO BRUNO wellicht niet groot, die den

verbazenden moed had, ARISTOTELES, de zon der Katholieke wereld, aan te grijpen, en tegenover zijn allesbeheerschenden invloed te leeren, dat de wereld oneindig was?

Was GIORDANO BRUNO niet eerwaardig, die met een gloeiende bewondering voor de Godvervulde wereld de diep religieuze wijsbegeerte van Spinoza voorbereidde? Die overal, als een echte ridder der philosophie, met denkbeelden van Pythagoras, Plato, Lucretius, Raymundus Lullus en Copernicus vervuld, naar *Zwitserland*, *Frankrijk*, *Engeland* en *Duitschland* trok, om zijne leer te verkonden? Die overal het hoofd stootte, en eindelijk na zeven jaren gevangenis in 1600 te Rome op het Campo di Fiore verbrand werd? Was hij niet groot, die toen hij zijn vonnis ontving met onveranderlijke zielsrust, die het ideaal der klassieke wereld was, de waardige woorden sprak: „ik vermoed, gij spreekt dit oordeel met meer vrees uit, dan ik het ontvang” (*Maggior timore provate voi nel pronunciar la sentenza contra di me che non io nelriceverla.*”) Roomschgezinde protestanten mogen GIORDANO BRUNO in onzen tijd verkleinen, het moge waar zijn, dat hij soms luimig was, als het veranderlijke klimaat van zijn geboortestad Napels, hij is eene schitterende verschijning tegenover de onwetendheid, twijfelzucht en losbandigheid der toenmalige geestelijkheid. En een verstandig mensch kan niet zonder innig medelijden gewaar worden, hoe het onfeilbare hoofd der katholieke kerk in onzen tijd zoo verblind is, dat hij zich over den marteldood van dezen edele, met vol loening heeft uitgelaten.

Wie is niet met stille bewondering vervuld, wanneer hij het alle hartstocht verloochenende, godvruchtige leven van een Spinoza leert kennen?

En was niet de stichter van den christelijken godsdienst zelf wijsgeer, al was het ook in anderen zin, dan de leerlingen der Grieksche school. Hij was wijsgeer op den bodem van ISRAELS verhevene wijsbegeerte of godsdienst gegrocid. Hij vertoefde immers dagen en nachten in de eenzaamheid, evenals SOKRATES, die soms vier en twintig uren op dezelfde

plaats in gepeins verzonken was. De groote rabbi en geneesheer had een reëlen bodem voor zijne gedachten, en beriep zich op de werken des Vaders, als toetsteen zijner meeningen en zijner daden, waardoor zij aan de Joden konden blijken waar en met God overeenkomstig te zijn.

Hem was de Grieksche eenzijdigheid vreemd, al is het ook niet waarschijnlijk, dat hij in de fundamenteele behandeling van sommige vraagstukken met de Grieken evenaren kon.

O, het moge waar zijn, dat enkele wijsgeeren diep gevallen zijn, een Abaelard moge tegenover Heloïse gezondigd hebben, een Winckelmann, de grootste der Duitsche Aethetici moge tegenover Mevrouw MENG zich onbehoorlijk gedragen hebben, een BACO VAN VERULAM moge volgens MACAULAY een slecht mensch geweest zijn, men vergete ook niet, dat de waarheid ten gevolge van de heerschende dwalingen met twijfel aanvangt, en dat juist twijfel iemand machteloos maakt, en voor verleiding vatbaar; men vergete niet, dat tengevolge van de heerschende dwalingen niets meer gehaat is, dan hoogere waarheid, en dat de algemeene verachting der waarheid de waarheidslievenden vaak twijfelmoedig maakt, en dat twijfelmoedigheid zoo ligt den val nabij brengt; men vergete niet, dat de diepere geest zijns gelijken onder de kinderen der menschen niet bezit, en het hem dus aan sympathie ontbreekt, die hij zoo noode mist; men vergete niet, dat de edele onder de kinderen der menschen geen deel heeft aan de genietingen des levens, die hem meer dan iemand anders toekomen, en dat in uren van gekrenkt rechtsgevoel niet zelden de waanzin een rol speelt. O, voor God is zonde zonde, maar voor de rechtbank der menschen is hier een veroordeelend vonnis wel allerminst op zijn plaats.

In dit opzicht biedt ons de stichter van den christelijken godsdienst een geheel eenig voorbeeld van een alle hartstocht overwinnend, rein liefdeleven: maar in ISRAEL was ook hoogere waarheid dan overal elders in de wereld.

Trots de gebreken, die vele edelen van ons geslacht hebben aangekleefd, moet men toch die menschen bewonderen, die met verzaking van wat aan andere menschen bovenal dierbaar

was en wat ook een hooge waarde bezit, met verzaking namelijk van genot, eer en invloed, hunne krachten onafgebroken aan de hoogste belangen der menschheid hebben gewijd, terwijl zij steeds meer ervaarden, dat de menschheid voor haar eigen hoogste belang meestal blind is.

Die wijsbegeerte nu zal ook den toekomstigen beoefenaar leeren zich zelf te verloochenen, na te denken, de hoogste belangen van de menschelijke gemeenschap te bevorderen, en zoo zal daardoor de leeraarstand uit zijne vernedering opgeheven worden, en het godsrijk bevorderd.

Nog heeft zij een groot nut. Zij zal den waren adel des volks tot zich trekken, onverschillig uit welken stand.

Wanneer zij gedoceerd wordt, en hare beoefening als *streng* noodzakelijk beschouwd wordt, zullen van zelf de onedele elementen der maatschappij van den kansel geweerd blijven: geen domheid maar wetenschap zal den volke verkondigd worden, die wetenschap, die haar grond bezit in die macht, die in het eeuwige voortwerken aan haar werk hare oneindige wetenschap toont.

Dan wordt aan de ware gerechtigheid voldoening gegeven, volgens welke slechts diegene als priester kan fungeeren, die inderdaad een priester is.

Dat ik niet de geheele geschiedenis der wijsbegeerte noodzakelijk heb geoordeeld voor den toekomstigen theoloog, is geschied, omdat hij al zooveel moet leeren, en dat ik de geschiedenis van de middeleeuwsche en nieuwere wijsbegeerte heb verkozen boven de geschiedenis der oudere wijsbegeerte is geschied, omdat zij gedeeltelijk de oude wijsbegeerte herhaalt, en ten tweede, omdat zij in aanraking brengt met vakwetenschap, die in den laatsten tijd zulke verbazende voreringen heeft gemaakt.

Men zal tegenwerpen, dat, wanneer mijn voorstel tot verandering der reglementen wordt aangenomen, het getal predikanten zal verminderen! Mijn antwoord is: het atheïsme van de kerk, met den sluier der menschenvergoding voorzien, heeft de kerk in minachting gebracht; een godsdienst op de werkelijk-

heid gebouwd, zooals MOZES, de PROFETEN, en JEZUS hem daarop grondvestten, zal de kerk doen hoogachten.

Zij zal eindelijk waarheid geven, die de menschheid zal doen vooruitgaan. Zij zal tot geestdrift ontvlammen. Men zal weer offervardig worden; en de meest ontwikkelde jongelieden zullen ambieeren, om de schoonste van alle betrekkingen te bekleeden!

Bovendien werkt één wetenschappelijk gevormd godsdienstleeraar meer uit, dan drie, die den godsdienst bij het edelste gedeelte des volks in minachting brengen.

En welk een invloed zal van de kerk, indien zij aldus gereorganiseerd is, uitgaan op de sociale quaestie?

De sociale quaestie is een quaestie van recht, van wijsbegeerte!

Wanneer het goddelijk recht, die ééne zijde van de goddelijke deugd, die dezelfde natuur uitwerkt, die door menschelijk recht en onrecht bewerkt wordt, wanneer dat goddelijk recht steeds beter gekend en erkend wordt, en dat kan slechts op psychologischen en philosophischen weg geschieden, dan zal aan de eene zijde de nood meer geleenigd worden van hen, die buiten hunne schuld ellendig zijn, aan de arbeiders zal arbeid verschaft worden, aan den werkelijken zieleadel zullen invloed en verdienste worden toegekend, die hij nu volstrekt niet verkrijgt, en aan de andere zijde zal de volkomene gelijkheid van allen voor volkomen onrecht gelden, gelijk men ook den almachtigen staat als een gewrocht van het atheïsme, als den elimineerder van het goddelijke recht zal verwerpen; omdat hij menschelijk recht en onrecht inplaats van menschelijk recht en onrecht plus het goddelijk recht wil stellen. (Men vergelijk vooral: mijn „Gott und Unsterblichkeit.”)

Wie ooren heeft om te hooren, die hoore!

De socialisten baseeren veel op getallen. En werkelijk het getal heeft een groote beteekenis. Pythagoras woord zal nog eens gereleveerd worden: de Godheid werkt wiskunstig.

Welnu, alle menschen hebben begrippen van recht en onrecht. Deze begrippen zijn samenvattingen van 's menschen verrichtingen, zooals zij in zijn geheugen bewaard zijn. Een

enkele verrichting ligt bovenaan, en boven die enkele verrichting de naam recht of onrecht. Wundt heeft zulks in zijne logika in betrekking tot andere begrippen meesterlijk aangetoond. Deze begrippen zijn verbonden met begrippen van de omstandigheden, in verhouding tot welke de geest werkzaam was.

Die omstandigheden zijn drieërlei: *eerstens* eigene werkzaamheid, *ten tweede* de werkzaamheid van andere relatief vrije wezens, *ten derde* de werkzaamheid van God. Die verrichtingen nu in verhouding tot die omstandigheden zijn nu eens meer overeenkomstig en dan weer minder in overeenstemming met de omstandigheden. In het eerste geval noemt men ze recht, in het tweede onrecht, indien men ze namelijk tot begrippen heeft samengevat.

Welnu in hypnotischen toestand kan men op die begrippen van recht en onrecht geïsoleerd inwerken. Eens zal de tijd komen, dat men meer in overeenstemming met de weldadige indrukken der natuur hypnotiseert. Dan zal men de begrippen van recht en onrecht in verhouding tot dezelfde omstandigheden bij verschillende individuen kunnen vergelijken.

Men zal hunne uitwerking kunnen meten en in getallen aangeven. Dan zal men inzien, hoe verbazend groot het verschil is tusschen die begrippen bij den een en den ander.

Zoo zal het getal nut doen, om de innerlijke ongelijkheid der menschen aan het licht te brengen, en nu wil men een uitwendige gelijkheid scheppen. Zoolang als de oneindig diep ingerichte wereld de gelegenheid geeft tot een oneindige hoeveelheid verschillende karakters, zoolang zal er geene gelijkheid komen.

Eindelijk en ten laatste wil ik nog een motief noemen, waarom ik op afschaffing van de kerkelijke hoogleraren wil aandringen; het is een ideaal, dat elk denkend mensch moet trachten te verwezenlijken, het is eenheid van staat en kerk, en deze wordt natuurlijk in de hand gewerkt, wanneer de kerk zich te vreden stelt met het staatkundig onderwijs.

Niet, alsof de tegenwoordige kerk met den staat eene eenheid zou moeten uitmaken! Want rampzalig dan de staat!

„Dit is juist, schreef de hoogleeraar OPROOMER met recht, de doodelijke ziekte der theologische staatkunde, haar inwendig verderf. Nergens heeft zij vastheid. Overal is zij der willekeur prijsgegeven.” Dit is volkomen van toepassing op den tegenwoordigen toestand. En deze toestand heeft zijn grond in het voorleden.

Wie de verhouding van kerk en staat in den loop der eeuwen eenigzins kent, hij weet ook, dat de aanvankelijk door de platonische ideeënleer bezielde kerk vol trotsche wereldverachting tegenover den staat stond. De staat werd beschouwd uit den duivel te zijn. AUGUSTINUS, die den staat verachtte, beriep er zich op, hoe KAÏN den eersten staat stichtte, en hoe ROMULUS, ook al een broedermoorder, den Romeinschen staat grondvestte.

In de middeleeuwen, toen de kerk den staat overheerschte, werd de eerste beschouwd geestelijk te zijn en de tweede wereldlijk. Altoos onder den invloed van de platonische wereldbeschouwing. En die beschouwing wordt nog gehuldigd.

De wetenschap en wijsbegeerte der natuur werd sinds de 16e eeuw de groote drijfveer, die de ontwikkeling van het moderne staatsleven in de hand werkte, of ook veroorzaakte. Daardoor werd de staat langzamerhand een zelfstandige macht, die uit den aard der zaak vijandig tegenover de kerk stond. Aan de eene zijde de wereldverachtende kerk, aan de andere zijde de wereldsche staat.

Die toestand is onzuiver. Want het voortgezette onderzoek vooral van den allerlaatsten tijd bracht steeds meer aan het licht, dat het geheele leven van den mensch, zoowel op staatkundig als op maatschappelijk en kerkelijk gebied, zoowel op het gebied van kunst, als op dat van handel en nijverheid den zelfden oorsprong bezit in de wereld, die door de goddelijke macht wordt uitgewerkt. Daaruit blijkt het duidelijk, dat geen strijd tusschen, maar volkomene eenheid van kerk en staat eerst een rechtmatigen toestand geeft.

Wie wat meer, dan gewoonlijk geschiedt, achter de schermen der menschelijk e ontwikkeling heeft getuurd, hij weet ook, dat

geen strijd tusschen, maar volkomene verzoening van godsdienst of theorie en praktijk slechts op den duur kunnen bevredigen.

Theorie is slechts in het geheugen opgestapelde ervaring, en praktijk is werkzaamheid des geestes in verhouding tot theorie.

Welk een toestand zou het zijn, indien de kerk niet meer met de beenen in het luchtledige hing, niet meer den oorsprong harer verhevenste denkbeelden in het wolkenkoekoeksheim zocht, maar de waarde der door de Godheid uitgewerkte wereld erkende; en indien de staat de beoefening was in het leven van wat de theorie, op ervaring gegrond, leerde! Deze toestand zou eenheid van kerk en staat veroorzaken.

Het spreekt wel van zelf, dat geen denkend mensch, die iets van de geschiedenis geleerd heeft, dien toestand onmiddellijk zou willen in het leven roepen. De poging daartoe zou een poging tot burgeroorlog zijn.

Maar langzamerhand moet die eenheid in de hand worden gewerkt. En welke macht moet het dan zijn, die de taak van de andere overneemt? Moet de staat godsdienstig worden, of moet de kerk staatkundig optreden? Voor een mensch, die denkt, is die vraag niet moeielijk te beantwoorden.

De staat moet godsdienstig worden. Hij moet op den duur wetenschappelijk godsdienstige voordrachten laten houden en de godsdienstoefeningen laten leiden, hij moet wetenschappelijk godsdienstonderwijs doen geven.

Dit moet het ideaal der toekomst zijn, en dit zal eens werkelijkheid worden.

De kerk, die duizendwerf onpraktisch is, kan toch de rol van den staat niet weer overnemen. Daartoe heeft de kerk geene macht meer.

Maar bovendien, de tegenwoordige staat met zijn recht, zijn wet, zijne handhaving van orde, zijne bevordering van kunst en wetenschap, zijne handelsbetrekkingen, enz. enz. is in den grond der zaak veel godsdienstiger, dan de kerk met hare dogmata. Geen wonder, want de staat heeft niet alleen als

de kerk aan overlevering, maar ook steeds weer aan zelfstandig onderzoek der werkelijkheid zijn bestaan te danken.

Toch heeft de staat zijne groote schaduwzijde, die hij gedeeltelijk aan de kerk dank weet.

Of zijn de partijschappen, die in de grootere gemeenten van de nederl. hervormde kerk georganiseerd zijn, thans niet eveneens in de school georganiseerd, nu de nieuwe wet ook sektescholen salarieert?

Is de staat niet onder den invloed van de moderne rechtsphilosophie, als hij het recht baseert op neiging, op rede, op gevoel, op bewustzijn, enz, alle aangeborene begrippen van werkzaamheid, die als zoodanig niet bestaan? En dewijl hij van het bestaan van het goddelijke recht vaak geen flauw vermoeden toont te bezitten, wordt dat recht verloochend door uitbreiding van het kiesrecht, terwijl alleen aan de ontwikkelenden dat kiesrecht toekomt?

Is de staat niet onder den invloed van het feitelijke atheïsme, als hij aan den eenen kant dogmatische scholen salarieert, waar de Godheid uit een boek, uit één persoon alleen wordt afgeleid, en aan de andere zijde op de staatsscholen de Godheid buiten spel wordt gelaten? Is dit niet onwetenschappelijk, onwaar, ongodsdienstig?

Of is het misschien onjuist, dat hij, die op school van verbindingen, scheidingen en gelijksoortige vormen spreekt, gedachte genoemd heeft, en dus werkzaamheid der Godheid.

Heeft men niet, wanneer men het woord natuurkeus noemt, eveneens goddelijke werkzaamheid genoemd? En wie van natuurwet spreekt, heeft eveneens van God gesproken. Want, wanneer wij geene gezindheden in ons hadden, die tevens wet waren, zoodat wij onder gelijksoortige omstandigheden gelijksoortig werkten, zouden wij bij gelijksoortige verschijnselen onder gelijksoortige omstandigheden in de natuur geene wet kunnen erkennen.

Waar de zuiverste wetenschap God doet kennen, daar mag toch de onderrichter der jeugd die wetenschap niet verloochenen, wanneer hij althans volgens Art. 192 van de grondwet op het

epitheton bekwaam aanspraak wil maken. Dit alles zal beter worden, indien de nederl. herv. kerk den moed hebbe, de kerkelijke hoogleraren af te schaffen, en hare toekomstige leeraren psychologie en philosophie te laten doceeren. Dan zal zij van zelf de eenheid tusschen kerk en staat in de hand werken.

O, mijn voorstel is slechts ééne schrede op den weg der verbetering. Ik zou er meerdere willen doen.

Zooals de tegenwoordige onkunde vooral op godsdienstig gebied menschen van menschen scheidt, zoo zal de wetenschap, die uit God is, de macht zijn, die verzoent.

Waarom wordt een nieuw gevondene wet op het gebied der natuurkunde overal erkend. Bijv. de wet van de zwaarte, de wet, dat het volumen van het gas vermindert, naarmate de druk daarop vermeerderd? Zij is uit feiten afgeleid, en wordt door feiten bevestigd. Daarom wordt zij aangenomen.

Zoo zal het ook op het meer alzijdige gebied van den godsdienst zijn.

Wie bewijst oefent macht uit, alleerst op de edelste geesten, en door dezen op anderen.

Een zware verantwoording drukt op de nederl. hervormde kerk, indien zij dit voorstel verwerpt. Neemt zij het aan, zoo zal langzamerhand een nieuw leven ontstaan.

De scheiding tusschen verschillende richtingen, de scheiding tusschen kerk en staat, zal ophouden. Het heilige: God wil het, zal de grondtoon van de Nederlanders worden, die hen vereenigt, om al wat edel is en welluidt te bedenken.

Ook op *Rome* zal dan invloed worden uitgeoefend. De Protestantsche kerk moge meenen, dat zij door bevordering van het zoogenaamde „protestantsche bewustzijn” invloed kan uitoefenen, zooals zij tegenwoordig is, staat zij machteloos tegenover *Rome*. Blijft zij, zooals zij is, zal *Rome zegepralen*.

Laat zij echter hare menschenvergoding varen, om Gods werken te leeren kennen, die sinds de stichting van het Christendom als oneindig uitgebreid aan het daglicht zijn gekomen, zoo zal zij een godsdienst kunnen verkonden, geschoeid op de

leest van het Christendom, die zich steeds meer zal verwijderen, naarmate de kennis dier werken vermeerderd. Dan zal zij ook op *Rome* invloed uitoefenen, en tot bekeering tot verzoening nopen.

Ja zij zal een voorbeeld aan Europa geven.

Aan Europa! Ontzettende toestanden in Europa! Waar het geld, die omgezette arbeid des menschelijken geestes, dat wederkeerig tot ontwikkeling kan besteed worden, jaar in jaar uit verbruikt wordt in den dienst van millioenen soldaten en middelen om te vernielen!

En wel zoolang, tot dat Europa machteloos nederligt!

O nederlandsch hervormde kerk! Geef het heilig voorbeeld aan de natiën van Europa door uwen heiligen zin. Dat door uwe hervormde instellingen een nieuw leven ontwaak in de gemoederen uwer godsdienstleeraren. Dat de adem van de oneindige deugd al uw werk beziele. Dat hare werkzaamheid uwe leeraren tot werkzaamheid drijve.

Dat van u het heil der volken in de verte uitga!

„Dan omvleuglen w' ons het hoofd,

„Voor 't verblindend werk der toekomst,

„Dat 't verrukte hart gelooft.”